

УДК 94:327 (100)

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2025-2-13>

Саранов Сергій Вікторович

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7574-0260

Хитровський Дмитро Володимирович

викладач кафедри загальноправових дисциплін
факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-5619-6834

ДИКТАТУРА ГАЯ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ В РОБОТІ ФРАНЧЕСКО ГВІЧЧАРДІНІ «ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ «МІРКУВАНЬ ЩОДО ПЕРШОЇ ДЕКАДИ ТИТА ЛІВІЯ» МАКІАВЕЛЛІ»

Здійснено розгляд диктатури Гая Юлія Цезаря (49–44 рр. до н.е.) у трактаті Франческо Гвіччардіні (1483–1540 рр.) «Зауваження з приводу «Міркувань щодо першої декади Тита Лівія». Оцінка Гая Юлія Цезаря (100–44 с. до н.е.) як засновника режиму особистої влади у Стародавньому Римі, в рамках політичної думки епохи Відродження, являє значний інтерес. Серед іншого, зокрема, це питання привертає увагу в науковій спадщині Франческо Гвіччардіні (1483–1540 рр.), сучасника та друга Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.), політичного та державного діяча.

Як відомо, італійське Відродження характеризувалося високим рівнем уваги до античності, з якою видатні інтелектуальні представники епохи відчували тонкий взаємозв'язок. Досягнувши значних висот у культурному розвитку, Італія епохи Відродження, на жаль, не змогла прийти до єдиної національної держави. Це протиріччя та історичний парадокс наполегливо досяглося видатними представниками італійської політичної думки. Наприклад, Макіавеллі безпосередньо заявив про відповідальність італійських правителів за втрату незалежності власної країни. У неповному трактаті «Зауваження з приводу «Міркувань щодо першої декади Тита Лівія» Макіавеллі Гвіччардіні намагається комплексно оцінити цю роботу свого сучасника.

Зазначено, що постать Цезаря пригадується Гвіччардіні в широкому контексті питань еволюції політичних режимів, зокрема, політичного режиму Стародавнього Риму. Гвіччардіні критично оцінює диктатуру Цезаря, висловлюючи при цьому розгорнуту аргументацію.

Авторами статті відстоюється думка, що Гвіччардіні не звертає достатньої уваги на рушійні сили поведінки Цезаря, спрямованої на створення диктатури. Однією з головних причин створення диктатури Цезарем було його бажання захистити себе від можливого переслідування римським Сенатом. На рівні

власного політичного мислення Цезар, скоріш за все, також був прихильником республіки, але був змушений ситуативно вступити в боротьбу з нею з усіма доступними засобами через інстинкт самозбереження. Ось чому він не знав, що робити далі, отримавши одноосібну владу, оскільки він не мав чіткої програми одноосібної влади і був, як відомо, убитий у процесі підготовки до нової військової експедиції.

Ключові слова: Гай Юлій Цезар, Франческо Гвіччардіні, Нікколо Макіавеллі, диктатура, античність, Рим, республіка, епоха італійського Відродження.

Saranov S. V., Khitrovsky D. V. The Dictatorship of Gaius Julius Caesar in Francesco Guicciardini's "Notes on Machiavelli's "Reflections on the First Decade of Titus Livius"

The article is devoted to the consideration of the dictatorship of Gaius Julius Caesar (49–44 BC) in the treatise of Francesco Guicciardini (1483–1540) "Revenues about reasoning about the first decade of Titus Livius" Machiavelli. Gaius Julius Caesar (100–44) as the founder of the regime of personal power in ancient Rome, within the framework of the political thought of the Renaissance, is of considerable interest. Of considerable interest, in particular, this issue is in the scientific heritage of Francesco Guicciardini (1483–1540), contemporary and friend Niccolo Machiavelli (1469–1527), political and state figure.

It is known that the Italian revival was characterized by the indicated attention to antiquity, with which prominent intellectual representatives of the era felt a subtle relationship. Having reached significant heights in cultural development, Italy of the Renaissance, unfortunately, could not come to a single nation state. This contradiction and the historical paradox were persistently comprehended by prominent representatives of Italian political thought. For example, Machiavelli directly stated the responsibility of Italian rulers for the loss of independence of his own country. In the incomplete treatise "Revenues to the reasoning about the first decade of Titus Livius", Machiavelli Guicciardini critically evaluates Caesar's dictatorship, expressing a series of arguments.

The unfinished treatise of Francesco Guicciardini is a rereaction in a multifaceted polemic character on the work of Machiavelli "Revenues to the reasoning about the first decade of Titus Livius".

The flip side of this phenomenon is the arbitrariness of decisions, the difficulty of achieving "good" goals from a holder of sole power.

There may be objective prerequisites for tyranny that primarily contributed to the possibility of Caesar's rise to power. The main internal reason is called corruption, which made it possible, among other things, the possibility of extending Caesar's term of governance of the Roman province of Gaul. But the main reason is civil conflicts and spoiled social morality. Thanks to this, Caesar and his ilk received a large number of means to achieve sole power.

From the point of view of the authors of the Guicciardini article, he does not pay sufficient attention because one of the main reasons for the creation of Caesar's dictatorship was his desire to protect himself from a possible persecution by the Roman Senate. At the level of his own political thinking, Caesar most likely was also a supporter of the republic, but was forced to combat it with all available means through the instinct of self-preservation. That is why he did not know what to do next, having received sole power, since he did not have a clear program of sole power and was known to be killed in the process of preparing for a new military expedition.

Key words: Gaius Julius Caesar, Francesco Guicciardini, Machiavelli, dictatorship, antiquity, Rome, republic, Italian Renaissance.

Вступ. Оцінка Гая Юлія Цезаря (100–44 рр. до н.е.) як засновника диктатури у Стародавньому Римі становить значний інтерес у рамках дослідження політичної думки Італії епохи Відродження. Значний інтерес, зокрема, становить відображення цього питання в науковій спадщині Франческо Гвіччардіні (1483–1540 рр.), сучасника та друга Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.), політичного та державного діяча.

Як відомо, італійське Відродження характеризувалося загостреною увагою до античності, з якою видатні інтелектуальні представники епохи відчували тонкі взаємозв'язки. Досягнувши неабияких висот у культурному розвитку, Італія епохи Відродження, на жаль,

не змогла сформувати єдиної національної держави. Це протиріччя та історичний парадокс наполегливо досягалися видатними представниками італійської політичної думки. Наприклад, Макіавеллі безпосередньо заявив про відповідальність італійських правителів за втрату незалежності власної країни.

У незавершеному трактаті «Зауваження з приводу «Міркувань щодо першої декади Тита Лівія» Макіавеллі (кінець 1529 – перш. пол. 1530 рр.) Франческо Гвіччардіні критично звертається, серед іншого, до особистості Цезаря в контексті широкого спектра питань, пов'язаних з еволюцією політичного режиму.

Політик, військовий, видатний державний діяч на рубежі двох епох Юлій Цезар був зму-

шений, захищаючись, покінчити з Римською Республікою, встановивши відносно коротку диктатуру (49–44 р. до н.е.). Політичне значення цієї багато в чому ситуаційної події було величезним. Під впливом результатів політичної діяльності Цезаря режим особистої влади отримає потужний імпульс для історичного оформлення в рамках Римської імперії, Західної Європи середньовіччя та Нового віку (абсолютна монархія). Йдеться також про проблему тиранічного режиму, початок якого простежується у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Біля витоків цього процесу також багато в чому перебувала постать Гая Юлія Цезаря.

У сучасному світі відбуваються процеси з негативними наслідками для демократичної спільноти. Йдеться про зміцнення авторитарних режимів, заснованих так чи інакше на одноособній владі. Незважаючи на значний прогрес у юридичній та технологічній сфері нашого часу, залишається можливість для такого роду тенденцій.

Розгляд політико-правових аспектів диктатури Гая Юлія Цезаря у Стародавньому Римі в рамках роботи Франческо Гвіччардіні «Зауваження щодо «Міркувань з приводу першої декади Тита Лівія» Макіавеллі становить інтерес для сучасної української історіографії.

Таким чином, тема представленої статті є актуальною.

Матеріали та методи. Наукова спадщина Франческо Гвіччардіні тривалий час привертає увагу дослідників. Поряд з Нікколо Макіавеллі він є однією зі знакових фігур політичної думки епохи італійського Ренесансу. Проте в українській історіографії відсутні переклади робіт Гвіччардіні. Одними з небагатьох публікацій є наукові статті останніх кількох років В.Г. Ціватого та С.В. Саранова [1; 2].

У «Європейському словнику філософії» за редакцією Барбари Кассен розглядаються окремі елементи політичної теорії Гвіччардіні та Макіавеллі. Однак з огляду на слабкий рівень знайомства українського читача з науковою спадщиною італійського мислителя як такого, це не відображає необхідного рівня. Під час написання статті була використана італійська версія «Зауважень...» Гвіччардіні 1933 року.

Важко проаналізувати досягнення західної історіографії в цьому питанні, враховуючи тривалий період розвитку дослідження проблематики. Зважаючи на те, що авторам цих рядків є більш доступними для аналізу роботи представників французької історіографії, звернемо насамперед увагу на наявність класичних робіт французьких учених. Французько-італійські культурні та політичні зв'язки раннього Нового часу сприяли розвитку уваги французьких науковців до італійської політичної думки епохи Ренесансу, а також перекладам провідних творів італійських учених французькою мовою. Запрошення Леонардо да Вінчі (1452–1519 рр.) до Франції королем Франциском I (1494–1547 рр.) символічно підкреслило залученість французької держави до спадку італійського Ренесансу. Як відомо, цей процес посилювався за результатами активізації уваги Французького королівства до італійських справ під час Італійських війн 1494–1559 рр.

Однак «Зауваження...» було опубліковано вперше лише в XIX столітті представниками графів Гвіччардіні. Аналіз історіографічних аспектів проблематики нашої статті, внаслідок її обширності, може стати предметом окремого дослідження.

Під час написання статті було використано італійську версію трактату Франческо Гвіччардіні «Зауваження з приводу «Міркувань про першу декаду Тита Лівія» 1933 року видання [3]. Крім того, автори статті спиралися на роботи Д.Г. Себейна, Я. Буркхардта, Дж. Феррарі та інших учених [4; 5; 6; 7; 8]. Розгляд юридичних аспектів еволюції тираноборчих ідей зумовив наше звернення до оглядової роботи сучасного італійського дослідника А.А. Кассі «Убити тирана. Історія тираноборства від Цезаря до Каддафі», переклад якої українською мовою в 2023 році став помітним явищем [9].

Метою статті є дослідження політико-правових аспектів інтерпретації диктатури Гая Юлія Цезаря в роботі Франческо Гвіччардіні «Зауваження з приводу «Міркувань про першу декаду Тита Лівія» Макіавеллі.

Результати. Франческо Гвіччардіні (1483–1540 рр.) народився у 1483 році у Фло-

ренції, ставши відомим політиком, губернатором у папських володіннях Модена та Реджі в 1516–1524 роках, Президентом Роман'ї в 1523–1526 роках і віцекоролем Папи Римського в армії Кон'якської Ліги у 1524–1527 роках. Він відомий насамперед як автор посмертно опублікованої «Історії Італії». Це перший цілісний погляд на історію цієї країни. Крім того, він був другом Нікколо Макіавеллі, з яким його об'єднувала глибина інтелектуального мислення. Політична кар'єра Гвіччардіні була більш успішною, ніж просування по службі Макіавеллі. Тим не менш, посмертна слава залишилася за флорентійським секретарем, який залишався відомим насамперед як автор «Державця».

«Міркування про першу декаду Тита Лівія» Макіавеллі в більш широкій формі виявляє теоретичні погляди флорентійського секретаря. Мислення Макіавеллі та Гвіччардіні відображає канони епохи італійського Відродження. Обидва вони були схильні до Республіки як ідеальної моделі державної структури, але водночас були на службі Медичі. Вони, наприклад, вважали католицьку церкву відповідальною за відсутність централізованої італійської держави і водночас залишалися католиками. Звичайно, важко вимагати від людей італійського Ренесансу, особливо видатних людей, збігу з рішеннями та поглядами, притаманними нашому часу. Зацікавленість Гвіччардіні до «Міркувань...» Макіавеллі могла диктуватись низкою практичних обставин. Гвіччардіні звертається до «Міркувань...» Макіавеллі напередодні їх публікації наприкінці 1529 – перш. пол. 1530 рр. За оцінкою сучасних дослідників політичні обставини могли впливати на увагу Гвіччардіні до роботи свого на той момент покійного друга. З квітня 1530 р. триває процес підготовки до друку «Міркувань ...» Макіавеллі за замовленням кардинала Дж. Гадді. У світлі цього Гвіччардіні, готуючи свій трактат, міг знати про цей факт.

Франческо Гвіччардіні за сукупністю своїх наукових оцінок специфіки соціального та державного розвитку є мислителем, досить близьким до Макіавеллі. Різниця між ними простежується на рівні особливостей концеп-

туальних узагальнень. Однак Гвіччардіні вважає кращим державне правління, засноване на рішенні певних «досвідчених» громадян, повноваження яких затверджені Великою радою з великою кількістю учасників. Гвіччардіні схильний до венеціанської моделі, яка є республіканською. Вперше його «Зауваження...» до роботи Макіавеллі були опубліковані представниками родини Гвіччардіні у середині XIX століття.

Гвіччардіні, як ми зазначали вище, був прихильником республіки або, в більш загальному вигляді, республіканського ідеалу. З іншого боку, під впливом реалій політичного розвитку Флоренції стародавня римська (республіканська) практика на момент написання «Зауважень...» починає ним сприйматись із елементами песимізму. Водночас зразок стародавнього римського республіканізму залишається для нього керівним принципом, коли обговорюються відносини народу та знаті, перехід від свободи до тиранії та способи утримати владу. Доля сучасної Гвіччардіні Італії перебуває в центрі уваги під час аналізу ним історичних аспектів розвитку Стародавнього Риму. Концепт «Республіки», навіть якщо сприймається смутно, виявляється прив'язаним до ключового прикладу Стародавнього Риму.

Розглянемо детальніше оцінку Гвіччардіні в «Зауваженнях...» Юлія Цезаря як засновника режиму особистої влади у Стародавньому Римі.

У розділі 9 «Зауважень...» Гвіччардіні звертає увагу на небезпечну природу «відновлення порядку» в Республіці однією людиною, навіть якщо вона зробить це простіше і ефективніше [3, с. 9]. Причиною є можливість встановлення тиранії, і «спочатку добрі наміри перетворюються на погані» [3, с. 10]. Зазначена особа, наділена одноособною владою, стикається з неможливістю негайно відмовитися від влади. Звикнувши до «приємності правління та довільності», які є результатом «домінування», ця людина буде змушена «змінити спочатку добрі думки на злі» [3, с. 9]. Влада однієї людини характеризується Гвіччардіні як «ліки», що використовуються за відсутності інших засобів лікування республіки.

Водночас зростає значення особистих показників носія настільки широких повноважень. У найкращому випадку він повинен знайти сили, як і Лікурґ, щоб використовувати владу для «закріплення нового порядку» [3, с. 9]. Негативні наслідки перебування такої людини при владі, продовжує Гвіччардіні, цілком очевидні.

У главі 10 (у «Міркуваннях...» Макіавеллі вона називається «Закласти основи Республіки чи Королівства настільки ж похвально, наскільки погано встановити тиранію») Гвіччардіні пише, що засновники тиранії заслуговують «найсуворішого осуду» [3, с. 10]. Потрібно згадати, що Гвіччардіні часто polemизує з Макіавеллі. Тому він стверджує, що Макіавеллі «змішує всі приклади» у своїх «Міркуваннях...» у цьому питанні. Дійсно, досить часто узурпатори мають певне виправдання для своїх дій. Серед таких «жахливих» людей був Цезар, який був «наповнений різними чеснотами, але сповнений жаги панування» [3, с. 10].

Дійсно, для тиранії можуть бути передумови об'єктивного та суб'єктивного характеру, включаючи бажання тиранії з боку окремих поважних громадян заради «власного спасіння» під час наслідків громадянських заворушень. У цьому випадку знову збільшується значення особистих показників носіїв таких широких повноважень. Але бажання поставити «любов до батьківщини вище її спасіння» є досить рідкісним у людей. Людина, яка знайшла сили ставити спільні інтереси вище особистої вигоди, достойна «гідної поблажливості», оскільки зовнішня свобода часто не відображає внутрішнього змісту навколишніх речей. Людина, яка прагне до тиранії, справді може боротися зі справді існуючими заворушеннями та поганою організацією «свобод».

Однак засновник тиранії, знову наголошує на цьому Гвіччардіні, «заслуговує на найсуворіший осуд». Саме такими були «Цезар, Фаларід, Пісістрат тощо, один гірший, ніж інший» [3, с. 11].

Виняток становлять особи, які є тиранами «за спадком». Тут ситуація дещо інша, оскільки складніше відмовити у спадко-

вій владі, принаймні через велику кількість незадоволених та можливих ворогів режиму. Приклад Сулли в цьому випадку, за словами Гвіччардіні, «рідкісний», але його відмова від влади також не була повною. Зрештою, влада після цього залишилася в руках представників його політичної партії. Законно правлячі царі не належать до цієї категорії, тобто до числа тиранів, оскільки на їхньому боці «давність правління».

У розділі 13 «Зауважень...» («Легше стати великим з невеликого, скориставшись хитрістю, а не силою») Гвіччардіні погоджується з висновком Макіавеллі щодо надзвичайної рідкості достатності «однієї тільки сили» для досягнення вищої влади. Водночас, використовуючи суто обман, цього мало хто досяг. Отже, Цезар «перетворився з приватного громадянина на великого лідера за допомогою інших засобів, не вдавшись до обману, тому що він ніколи не ховав своєї амбіції та спраги влади» [3, с. 26]. Більше того, «слава обманщика» часто заважає досягненню цілі. Використання хитрості, розсудливості та «мудрих прийомів управління» є більш доречним.

У главі 24 («Збільшення кількості випадків подовження повноважень командуючого призвело Рим до рабства») Гвіччардіні розглядає причини сповзання політичного режиму до одноосібної влади. Гвіччардіні шукає внутрішні фактори, що сприяли цьому негативному явищу. Основна причина – корупція, яка поширюється в Римі. Це саме внаслідок корупції, в тому числі полководці, отримали можливість подовжувати «імперії» (особливі владні повноваження посадових осіб). Це, звертає увагу Гвіччардіні, відображається на тривалості управління римською провінцією Галлією з боку Юлія Цезаря. Результатом корупції стало віддалення від «стародавніх звичаїв». «Криваве суперництво» породжувало тиранію як явище.

Розвиваючи свою аргументацію, Гвіччардіні підкреслює, що продовження «імперії» Цезаря відбувалось не на основі якогось «блага республіки» або завдяки особистим якостям самого Цезаря. Цей процес відбувся на основі «змови з Помпеем та Крассом заради

замаху на республіку» [3, с. 31]. Водночас, коли рівень внутрішньої корупції в Римі все ще був не таким високим, продовження терміну «імперія» можна тлумачити як «корисну та святу причину». У період високого ступеня внутрішньої кризи «насіння тиранії» [3, с. 31] отримувало розвиток навіть у ситуації відсутності продовження терміну імперії.

Таким чином, підсумовує Франческо Гвіччардіні, навіть за відсутності можливості подовжити «імперію» Цезар і йому подібні мали досить засобів для досягнення своїх цілей.

Висновки. Розгляд деяких характерних особливостей інтерпретації з боку Франческо Гвіччардіні внутрішніх та зовнішніх факторів, які спричинили диктатуру Гая Юлія Цезаря, дозволяє побачити таке:

1. Незавершений трактат Франческо Гвіччардіні є відповіддю багато в чому полемічної природи на роботу Макіавеллі «Міркування про першу декаду Тита Лівія».

2. Для Гвіччардіні характерна наявність республіканського ідеалу, в результаті чого диктатура Цезаря негативно оцінюється.

3. Одноосібна влада однієї людини описується Гвіччардіні як ліки, що використовуються в крайніх випадках. Зворотним боком цього явища називається довільність рішень,

складність досягнення «добрих» цілей від носія одноосібної влади.

4. Можуть бути об'єктивні передумови для тиранії, які насамперед сприяли можливості приходу Цезаря до влади. Основною внутрішньою причиною називається корупція, яка зробила це можливим, серед іншого, можливість подовження терміну управління Цезарем римською провінцією Галлією. Але головна причина – цивільні конфлікти та зіпсована соціальна мораль. Завдяки цьому Цезар та йому подібні отримали велику кількість засобів для досягнення одноосібної влади.

5. З нашої точки зору Гвіччардіні не досить звертає уваги на головне протиріччя ситуації Цезаря. Однією з основних причин встановлення диктатури Цезаря було його прагнення убезпечити себе від можливого переслідування з боку римського Сенату. Цезар, судячи з усього, також був прихильником Республіки, але внаслідок інстинкту самозбереження був змушений ситуативно вступити в боротьбу з нею усіма доступними йому засобами. Ось чому він не знав, що робити далі, отримавши одноосібну владу, оскільки він не мав чіткої програми одноосібної влади і був, як відомо, убитий у процесі підготовки до нової військової експедиції.

Література

1. Ціватий В. Міжнародні відносини, зовнішня політика і дипломатія очима Франческо Гвіччардіні (1483–1540): інституціональний вимір доби раннього модерного часу. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2018. Т. 1. С. 215–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pssiae_2018_1_10.
2. Саранов С. Історіографічні та методологічні аспекти порівняльного аналізу підходів Франческо Гвіччардіні і Нікколо Макіавеллі у рамках проблематики «державного інтересу» та теорії абсолютизму. *Європейські історичні студії*. 2022. № 23. С. 67–80.
3. Guicciardini F. Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli sopra la prima Deca di Tito Livio. URL: <https://liberliber.it/autori/autori-g/francesco-guicciardini/considerazioni-intorno-ai-discorsi-del-machiavelli-sopra-la-prima-deca-di-tito-livio/> (дата звернення: 08.06.2025).
4. Burckhardt J. Considérations sur l'histoire universelle / Traduit de l'allemand par Sven Stelling-Michaud, Paris, Edition Allia, 2001. 59 p.
5. Burckhardt J. Fragments historiques / Traduit de l'allemand par Maurice Chevallier, Geneve, Librairie Droz. 1965. 272 p.
6. Burckhardt J. La civilisation en Italie au temps de la Renaissance. Tome I. Trad. de M. Schmitt. Paris, Librairie Plon, 1906. 388 p.
7. Cousinet L. *“Le Prince” de Machiavel et la théorie de l'absolutisme*. Paris : Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau, Editeur, 1910. 400 p.
8. Ferrari J. Histoire de la raison d'état. Paris : Michel Lévy Frères, Libraires-éditeurs, 1860. 476 p.
9. Касці А. Убити тирана. Історія тираноборства від Цезаря до Каддафі. / Пер. з італ. Ганни Залевської. Львів : Видавництво Анетти Антоненко, Київ : Ніка-Центр. 2023. 183 с.

References

1. Tsivaty, V. (2018). Mizhnarodni vidnosyny, zovnishnia polityka i dyplomatiia ochyma Franchesko Hvichchardini (1483–1540): instytutsionalnyi vymir doby rannoho modernoho chasu [International relations, foreign policy and diplomacy through the eyes of Francesco Guicciardini (1483–1540): institutional dimension of the early modern era]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. T. 1. S. 215–230. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pssiae_2018_1_10 [in Ukrainian].
2. Saranov S. (2022). Istoriohrafichni ta metodolohichni aspekty porivnialnoho analizu pidkhodiv Franchesko Hvichchardyni i Nikkolo Makiavelli u ramkakh problematyky “derzhavnoho interesu” ta teorii absoliutyzmu [Historiographical and methodological aspects of a comparative analysis of the approaches of Francesco Guicciardini and Niccolo Machiavelli within the framework of the problems of “state interest” and the theory of absolutism]. *Yevropeiski istorychni studii*, 23, 67–80 [in Ukrainian].
3. Guicciardini, F. (1933). *Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli sopra la prima Deca di Tito Livio* [Considerations on Machiavelli's Discourses on the First Decade of Titus Livius]. Retrieved from: <https://liberliber.it/autori/autori-g/francesco-guicciardini/considerazioni-intorno-ai-discorsi-del-machiavelli-sopra-la-prima-deca-di-tito-livio/> (Last accessed: 08.06.2025) [in Italian].
4. Burckhardt, J. (2001). *Considérations sur l'histoire universelle* [Considerations on Universal History] / Traduit de l'allemand par Sven Stelling-Michaud, Paris, Edition Allia. 59 p. [in French].
5. Burckhardt, J. (1965). *Fragments historiques* [Historical Fragments] / Traduit de l'allemand par Maurice Chevallier, Geneve, Librairie Droz. 272 p. [in French].
6. Burckhardt, J. (1906). *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance* [Civilization in Italy during the Renaissance]. Tome I. Trad. de M. Schmitt. Paris, Librairie Plon. 388 p. [in French].
7. Cousinet, L. (1910) “*Le Prince*” de Machiavel et la théorie de l'absolutisme [Machiavelli's “The Prince” and the Theory of Absolutism]. Paris: Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau, Editeur, 400 p. [in French].
8. Ferrari, J. (1860). *Histoire de la raison d'état* [History of reason of state]. Paris: Michel Lévy Frères, Libraires-éditeurs, 476 p. [in French].
9. Kass, A. (2023). *Ubyty tyrana. Istorii tyranoborstva vid Tsezaria do Kaddafi* [The History of Tyranny from Caesar to Gaddafi]. / Per. z ital. Hanny Zalevskoi. Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko, Kyiv: Nika-Tsentr. 183 s. [in Ukrainian].